

Tinneke Beeckman

KEN JEZELF

Een openhartige filosofie

Boom

INHOUD

INLEIDING 13

1. WIE BEN JE? 29

- Hoe word je wie je kunt zijn? 31
- Wie is de 'ik' met wie je praat? 35
- Kun je authentiek blijven? 39
- Met wie kun je jezelf vergelijken? 44
- Kun je de waarheid over je leven opschrijven? 48
- Hoe redelijk ben je? 52
- Hoe lui kun je zijn? 57
- Ben je een snob? 61
- Ben je een narcist? 65
- Maakt het uit dat je een dier bent? 69

2. WAT VOEL JE? 75

- Ben je moreel als je verontwaardigd bent? 77
- Hoe ontloop je je onrust? 82
- Hoe kwetsbaar ben je? 86
- Wat kan je troosten? 91
- Is je verlangen gevaarlijk? 95
- Hoe kies je een partner? 99
- Is je jaloezie een teken van liefde? 104

Kan je woede goed zijn? 108
Waarom snijdt vernedering zo diep in je ziel? 112
Hoe begeef je je in een beangstigende wereld? 116
Hoe nederig moet je zijn? 121
Is je schaamte terecht? 125
Kun je je gelukkig rekenen? 129

3. WIE WIL JE ZIJN? 133

Moet je altijd gelijk krijgen? 135
Hoe spreek je in de publieke ruimte? 140
Hoe weersta je sociale druk? 144
Moet je altijd tolerant zijn? 149
Hoe reageer je op een belediging? 154
Hoe vind je morele regels in een goddeloze wereld? 158
Waarom kan vergeven zo moeilijk zijn? 162
Waarom kun je beter niet wraakzuchtig zijn? 166
Hoe kun je het kwaad begrijpen? 171
Kun je vrij zijn omringd door slaven? 175
Ben je wel geëmancipeerd? 180

4. HOE LEEF JE EN HOE STERF JE? 185

Hoe overleef je het absurde? 187
Ben je vrij als je hoopt? 191
Brengt tegenslag altijd ongeluk? 194
Moet je altijd positief blijven? 199
Moet je elke pijn verdoven? 203
Hoe ongelovig kun je denken? 207
Moet je de hel vrezen? 212
Kun je leven zonder aan je dood te denken? 216
Wil je wel onsterfelijk worden? 220
Waarvoor kun je dankbaar zijn? 224

Dankwoord 229

Bibliografie 231

Namenregister 237

INLEIDING

Het vertrekpunt van de teksten in dit boek is telkens een filosofische vraag. Deze vraag is niet willekeurig gekozen; ze volgt uit een verlangen naar zelfkennis. Bij elke vraag ervaarde ik dat mijn spontane antwoord na enige bezinning niet langer volstond. Wat ik aanvankelijk meende te weten, bleek niet meer geldig.

Op die momenten van vertwijfeling zocht ik advies bij een tekstfragment van een denker of schrijver. Dat tekstfragment bevatte een inzicht, een gedachte; iets wat me hielp om die vraag te beantwoorden. Vaak betrof het een boek of een artikel dat ik jaren voordien had gelezen. Al die tijd had de tekst me met rust gelaten – totdat hij opnieuw tot mij begon te spreken.

De favoriete auteurs uit mijn jeugd nemen in dit boek dan ook een belangrijke plaats in: Schopenhauer, Nietzsche, Hegel. Hetzelfde geldt voor enkele romanschrijvers, wier boeken me inniger hebben getroffen dan ik zelf beseftte. Dit boek is daarom een ode aan denkers en schrijvers, en laat zien hoe zij mijn ideeën over kleine en grotere thema's, over kleinere en grotere aarzelingen, hebben veranderd.

De titel van dit boek is *Ken jezelf*. 'Ken jezelf' is een van de oudste filosofische spreuken. Ze stond op de tempel voor Apollo in Delphi en op de Agora in Athene gebeiteld: *Gnoti seauton*. Voor Socrates is dit gezegde de leidraad voor zijn fi-

losofische gesprekken. Het betekent voor hem dat je altijd onderweg naar inzicht blijft; je ervaart dat je veel dingen niet weet.

Socrates loopt rond en stelt vragen aan de mensen die hij ontmoet. Wat betekent rechtvaardig handelen? Wat is moed, waarheid of schoonheid? Hij doet dit omdat het orakel van Delphi aan zijn vriend, Chaerephon, een opmerkelijk idee heeft meegedeeld: dat Socrates de wijste van alle mensen zou zijn. De uitspraak strookt niet met Socrates' ervaring: 'Het enige wat ik weet, is dat er veel is dat ik niet weet.' Toch gelooft hij het orakel. De goden liegen immers niet. Maar wat betekent die uitspraak dan? Om haar te begrijpen, spreekt Socrates mensen aan die beweren wél iets te weten. Na enkele rake vragen blijven zijn gesprekspartners het antwoord echter al te vaak schuldig. Ze lopen vast in hun redeneringen of willen het gesprek abrupt beëindigen. Ze krijgen de enige les die Socrates te bieden heeft: je weet vaak minder dan je zelf denkt. Socrates noemt zichzelf dan ook geen wijs man, maar een wijs-geer, dus iemand die de wijsheid begeert. En je begeert precies wat je níét bezit – zo typeert Socrates de liefde, in Plato's *Symposium*.

Socrates stelt vast dat zijn gesprekspartners zelden in staat zijn om hun argumentatie echt door te denken. Vooral als ze gewoon herhalen wat ze ooit hebben geleerd, dus wat ze uit hun opvoeding of opleiding kennen. Of wanneer ze zich door de *doxa*, de meningen van andere burgers, laten leiden. Want wat in de publieke opinie voor wijsheid doorgaat, getuigt niet altijd van inzicht. Gedeelde kennis kan soms gedeelde onwetendheid zijn.

De les die Socrates mensen leert, is vaak onaangenaam. Zijn gesprekspartners reageren soms geamuseerd, maar meestal beschaamd, geërgerd of vermijdend. Socrates vergelijkt zichzelf dan ook met een horzel, die zijn medeburgers af en toe steekt. Hij valt vooral degenen lastig die overtuigd zijn van hun eigen gelijk, die hun eigen ideeën niet willen bevragen,

die zonder zijn prikje onverstoord verder zouden dwalen. Socrates weet dat zijn methode storend werkt. Daarom vergelijkt hij zichzelf in Plato's *Meno* ook met een sidderrog: wanneer je daarmee in contact komt, ben je even verstomd, perplex. Bij Socrates is dat niet anders: je ervaart een schok, een verlamdende verwondering. Je stopt met wat je aan het doen was, legt je dagelijkse bezigheden even stil, en je denkt na.

Tegengesproken worden, uit het lood geslagen zijn, niet meer weten wat je moet doen: dit zijn geen negatieve ervaringen die je moet vermijden. Ze kunnen een signaal, en zelfs een geschenk zijn. Vooral als je door een uitwisseling van ideeën verder leert kijken.

Socrates wordt in lang niet alle teksten in dit boek genoemd, maar hij is altijd impliciet aanwezig; hij verzinnebeeldt de denkervaring. Die begint bij een verwondering, een vraag, een vaststelling. Daarbij merk je je onwetendheid op. Een gesprek begint, en nieuwe inzichten ontstaan. Socrates inspireert ook het doel van het denken: je eigen beslissingen en keuzes overwegen, je grenzen en beperkingen durven toe te geven. Om vervolgens, ondanks de omwegen, in harmonie met jezelf te proberen leven.

De spreuk 'Ken jezelf' heb ik op vier manieren geïnterpreteerd. Deze betekenissen komen overeen met de vier delen van dit boek. In elk deel heb ik een aantal vragen verzameld die ik me de voorbije jaren heb gesteld. Ik ga hierna wat dieper op de verschillende delen in.

Je probeert je eigen wezen te begrijpen: wie ben je?

Heel wat commentatoren benadrukken dat Socrates vele gezichten heeft, en dat er onder de oppervlakte iemand anders schuilgaat. In de dialogen draagt hij vaak maskers; telkens als zijn gesprekspartner meent te weten wie hij is, springt hij

weg. Deels heeft deze veelzijdigheid te maken met Socrates' gebruik van ironie – hij wil zijn gesprekspartner op tegen-spraken wijzen.

Maar dit is, zoals gezegd, maar een deel van het verhaal. De vraag wie Socrates is, is complexer. Ook voor hemzelf is Socrates een raadsel. In Plato's *Phaedrus* vraagt hij: 'Ben ik soms een monster, nog meer opgeblazen dan Typhon [een honderdkoppige reus], ofwel een zachtaardiger en eenvoudiger schepsel, door de natuur deelachtig gemaakt aan een goddelijke en serene beschikking?' Zolang hij geen idee heeft wie hij zelf is, lijkt het hem zinloos om te onderzoeken wat buiten hemzelf ligt.

Elk mens heeft blinde vlekken; eigenschappen die hij wel degelijk heeft, maar niet opmerkt. De zelfoverschatting waar Socrates op wijst, heeft ermee te maken dat mensen zichzelf graag goede eigenschappen toekennen, maar slechts aarzelend de mindere erkennen. Vaak is het makkelijker om tekortkomingen van anderen te zien dan die van jezelf.

Een bevraging maakt dat je andere aspecten van jezelf leert kennen. In Plato's *Theaetetus* noemt Socrates zichzelf een vroedvrouw. Hij oefent hetzelfde beroep uit als zijn moeder. Hij helpt mensen de waarheid die in henzelf zit, naar buiten te brengen. Denken maakt een transformatie van jezelf mogelijk. Dat effect beoogde Socrates bij zijn gesprekspartners: dat ze anders naar zichzelf zouden kijken.

De onbekendheid met jezelf heeft daarnaast met de denk-activiteit te maken. Wanneer je denkt, ga je met jezelf in gesprek: je stelt een vraag en je geeft antwoord. Zodra je denkt, blijk je twee in één te zijn, noteert Hannah Arendt in *The Life of the Mind*. Denken heeft iets mysterieus: wie is de 'ik' met wie je in gesprek bent? Zou het kunnen dat wat nabij lijkt, het 'ik', eigenlijk onvatbaar is? Wat valt er dan over te zeggen? Als je dat 'ik' waarachtig wilt beschrijven, kun je daar dan in slagen? Om dat te weten, heb je omwegen nodig.

Bij die omwegen horen andermans reacties op wat je zegt.

Die gesprekspartners kunnen aanwezig zijn, zoals bij Socrates het geval is. Maar je kunt ook met denkbeeldige partners overleggen. Je legt jouw vragen voor, en bedenkt wat de ander zou zeggen. Die uitwisseling kun je zelfs met denkers en schrijvers hebben. Alleen moet je dan als een vriend kunnen lezen. Virginia Woolf suggereert deze benadering in haar essay 'How Should One Read a Book?'. Ze geeft enkele handvatten om een tekst te ontsluiten. Om te beginnen verdedigt Woolf het recht om boeken te kiezen die je persoonlijk aanspreken. Voor deze selectie bestaan geen objectieve regels; je bent vrij om te nemen wat je wilt. Zodra je een werk openslaat, helpt het om elk vooroordeel tegenover de auteur te laten varen. Open je geest en je zult een aparte ontmoeting hebben met iemand die je nog niet kent. Als je in de tekst duikt, stel je dan op als een medewerker (*fellow-worker*) en een bondgenoot (*accomplice*) van de schrijver.

Terwijl je leest, rijzen allerlei vragen op, die niet meteen een antwoord krijgen. Wees niet ongeduldig. Hoe een tekst op je inwerkt, vraagt tijd. Woolf schrijft: 'Wait for the dust of reading to settle; for the conflict and the questioning to die down; walk, talk, pull the dead petals from a rose, or fall asleep. Then suddenly, without our willing it, for it is thus that Nature undertakes these transitions, the book will return, but differently.'

Zodra je een tekst rustig en welwillend hebt gelezen, keert het boek terug in je gedachten, maar op een andere manier dan je had voorzien. Tegelijk ben je zelf ook veranderd. Je moet het onverwachte, het nieuwe, het bevreemdende toelaten. Zonder op voorhand gelijkgezindheid op te zoeken.

Wie ben ik? Wat zijn mijn blinde vlekken? Zijn de oordelen die ik gewoonlijk voor anderen reserveer, niet op mezelf van toepassing? Kan ik waarachtig over mezelf spreken? Deze bedenkingen hebben aanleiding gegeven tot een reeks vragen, die in het eerste deel bij elkaar zijn gebracht.

1

WIE BEN JE?

Hoe word je wie je kunt zijn?

Toen ik jong was, had ik geen idee wat ik wilde worden. Wel wilde ik een zinvol leven, liefst met wat erkenning en een beetje impact. Een tijdlijn had ik hierbij niet in gedachten. Misschien is dat vandaag de dag wel anders: nu heerst de idee dat resultaten van een inspanning snel zichtbaar, en liefst ook meetbaar moeten zijn. Als je iets doet, moet dat duidelijk wat opleveren, anders verspil je tijd en energie. Intussen weet ik dat een dergelijk ongeduld vooral afleidt. Er loopt zelden een directe lijn tussen een oorspronkelijke ambitie en wat uiteindelijk wordt bereikt. Wat belangrijk is, leer je onderweg. Betekenisvolle relaties en diepere kennis vragen veel tijd. Je hebt omwegen nodig om te ontdekken wat je kunt bijdragen. En of je erkenning krijgt voor je inspanningen, weet je niet zeker. Maar misschien is die bevestiging minder relevant dan ze lijkt.

Voor deze overdenkingen vind ik George Eliots roman *Middlemarch* (1871-1872) geschikt. Deze magistrale roman beschrijft hoe mensen met vallen en opstaan hun ambities proberen te realiseren. ‘Het is nooit te laat om te worden wie je had kunnen zijn’, noteert ze enigmatisch.

George Eliot (eigenlijk Mary Ann Evans, 1819-1880) verdiept zich in theologie en filosofie. Ze is geïnteresseerd in de ontwikkeling van de natuurwetenschappen. Ze vertaalt Spinoza’s *Ethica* naar het Engels. In de verhaallijnen van *Mid-*

dlemarch verweeft ze spinozistische inzichten. Mensen worstelen omdat ze zichzelf amper kennen; ze laten zich leiden door hun verbeelding of door oppervlakkige indrukken en ze overschatten hun eigen belangrijkheid. Ze kunnen wel veranderen, en worden wie ze zouden kunnen zijn. Daarbij hebben ze de welwillendheid van anderen nodig. Meer dan ze doorgaans beseffen.

De protagoniste van *Middlemarch*, Dorothea Brooke, is intelligent, rijk, jong en mooi. Wat kan er fout gaan? Welnu, dat ze haar eigen verlangens niet begrijpt. Ze wil trouwen met Casaubon, een oudere dominee. Hij gaat er prat op een wetenschappelijk genie te zijn. Dorothea droomt ervan om hem te ondersteunen en tegelijk zichzelf filosofisch te verrijken. Dat ideaalbeeld geeft betekenis aan haar leven. Maar in werkelijkheid is Casaubon een middelmatige, gefrustreerde en arrogante man. Hij bezit alleen steriele, achterhaalde kennis, geen levenswijsheid.

Dorothea beseft niet dat deze ijdele man haar niet liefheeft; haar zelfs niet zou kunnen liefhebben. Ze leest zijn verlovingsaanzoek en huilt van geluk. Maar zijn brief is een mengeling van vleierij en eigenwaan. Casaubon noemt Dorothea superieur, maar hij bedoelt dat zij uitblinkt in onderdanigheid en zelfopoffering. Dorothea's nuchtere zus Celia probeert haar voor deze afschuwelijke man te waarschuwen, maar haar pogingen zijn vergeefs. Zo gaat het wel vaker: buitenstaanders kunnen je situatie soms beter inschatten dan je het zelf kunt. Ze bespeuren motieven die je zelf niet ziet. Om zelfinzicht te hebben, moet je je eigen vooroordelen kennen, en begrijpen hoe die samenhangen met de context waarin je leeft. De beminnelijke, genereuze Dorothea heeft een lange weg te gaan om in te zien wat ware liefde is. Ze wordt daarbij tot het uiterste getest.

Dorothea's huwelijk wordt geen succes. Dat hoeft niet te verbazen. Dorothea verbeeldde zich een intens geestelijk leven dat nooit tot stand kwam, en ze veronachtzaamde het

belang van sensualiteit en schoonheid. Maar wat ze echt niet verwachtte, is dat Casaubon zijn jeugdige, intelligente vrouw begint te benijden. Terwijl ze plichtsbewust haar best doet, gedraagt hij zich steeds gemener. Pas na zijn overlijden ontdekt Dorothea haar eigen kracht en haar eigen stem.

Eliot toont schitterend hoe handelingen worden aangestuurd door verlangens waarvan de personages zich amper bewust zijn. De vertelstem in haar roman beweegt moeiteloos in en uit de gedachten van de personages. Daarmee toont Eliot hoe beperkt het individuele perspectief is: eenieder kijkt naar de wereld vanuit de eigen verbeelding, verlangens en belangen. Wijsheid bestaat erin dat perspectief open te breken, en te zien hoe mensen met het leven zelf verbonden zijn. 'Als we het leven scherp zouden kunnen zien en voelen, zou het zijn alsof we het gras konden horen groeien en het hartje van de eekhoorn konden horen kloppen, en zouden we sterven aan het gebrul aan gene zijde van stilte. In het echt lopen de snelsten van ons rond, omringd door domheid.'

Veel personages in *Middlemarch* lopen rond alsof hun kijk op de wereld objectief en redelijk zou zijn. Alsof wat voor hen nuttig is, ook goed kan worden genoemd. En alsof wat hun slecht uitkomt, veroordeeld moet worden.

Eliot verwoordt in deze roman wat Spinoza (1632-1677) op theologisch en filosofisch niveau analyseert: de mens verbeeldt zich ten onrechte dat hij het centrum van de schepping is. Hij denkt de gunsteling te zijn in een goddelijk plan, maar dat is slechts verbeelding. Daarom, zegt Spinoza, moet je het leven af en toe vanuit het gezichtspunt van de eeuwigheid bekijken (*sub specie aeternitatis*), en niet slechts vanuit het gezichtspunt van je beperkte, korte en materiële leven hier en nu (*sub specie durationis*). In dat laatste perspectief word je door persoonlijke bekommernissen en beschouwingen opgeslorpt. Inzicht krijg je pas als je van dat ik-gerichte perspectief afstand neemt.

Zelfverbetering – op weg zijn naar wie je zou kunnen